

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

НОВІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ ДОНБАСУ

ЗБІРНИК СТАТЕЙ
КНИГА 17-18

- школы на Украине в годы революции (1920 – 1924): Сб. статей и докладов. – Харьков, 1925.
2. Гутянський С.К. Ленін і культурне будівництво на Україні. – К., 1965; Золотоверхий І.Д. Становлення української радянської культури (1917 – 1920). – К., 1961; Наукові праці з історії КППРС. З історії боротьби Комуністичної партії України за розвиток народної освіти (1917 – 1945). – Вип.5. – К., 1965; Паніотів І.Л. Комуністична партія України в боротьбі за розвиток народної освіти (1931 – 1941). – Харків, 1973; Білоцерківській В.Я. Комуністична партія-організатор культурної революції на Україні (1926 – 1937). – Харків, 1985.
  3. Даниленко В.М. Українізація: здобутки і втрати (20-30-х рр) // Проблеми історії України (1926 – 1937). – Харків: Вища школа, 1985; Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921 – 1939 рр.) – К.: Видав. дім «Альтернатива», 1999.
  4. Життя і смерть Олександра Шумського // Про минуле заради майбутнього. – К.: Вид-во КДУ, 1989. – С. 327 – 332; Горбач Н.У. Українізація: зліт і трагедія. З досвіду ідейно-теоритичної боротьби на радянській Україні в 20-х роках. // Жовтень. – 1989. – № 2. – С. 75 – 78; Лозицький В.С. Політика українізації в 20 – 30 рр.: історія, проблеми, уроки // Український історичний журнал. – 1989. – № 3. – С. 53 – 59.
  5. Липинський В.В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УРСР у 20-ті роки.: Автореф. ... доктора істор. наук. 07.00.01. – Харків, 2002.
  6. Богінська І. В. Педагогічні кадри Донбасу і політика українізації (1920-1930-ті роки): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / ДонНУ. – Донецьк, 2000.
  7. Мартынюк И.И. Подготовка национальных педагогических кадров в 1920-е гг // Нові сторінки історії Донбасу. – Кн.5. – Донецьк, 1997.
  8. Обидьонова О.В. Зміни в національному складі населення Донецького басейну в 20-30-ті роки ХХ століття // Нові сторінки історії Донбасу. – Кн. 6. – Донецьк, 1998. – С. 142 – 153.
  9. Куріло В.С. Освіта та педагогічна думка східноукраїнського регіону у ХХ столітті. – Луганськ: ЛДУ, 2000.
  10. Статистика труда в Донбассе. – Сталино, 1924.
  11. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). – К.: Вид. «Альтернативи», 1999. – С. 106.
  12. Кульчицький С. В. Вказ. праця. – С.-103.
  13. Работа Губоно по украинизации // Освіта Донбасу. – 1923. – № 4. – С. 123.
  14. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВ України). - Ф.166, оп. 2, спр. 1630, арк. 62.
  15. Там само, оп. 4, спр. 521, арк. 61 – 71 .
  16. Державний архів Донецької області (ДАДО). – Ф. Р-2, оп. 1, спр. 3, арк. 67-69.
  17. Работа Губоно по украинизации // Освіта Донбасу. – 1923. – № 4. – С. 123.
  18. Там само. – С. 74.
  19. Там само.
  20. Там само.

21. Состояние народного просвещения на Украине в 1924 – 1925 уч. году. Тезиси к докладу Я.Ряппо. – Харьков: Госиздат Украины, 1925. – С. 15.
22. ЦДАВОВ України. – Ф. 166, оп. 6, спр. 88, арк. 144.
23. Порадник соціального виховання. – Харків: Держвидав України, 1921.
24. Липинський В.В. Вказ. праця. – С. 131.
25. Состояние народного просвещения на Украине в 1924 – 1925 уч. году. Тезиси к докладу Я.Ряппо. – Харьков: Госиздат Украины, 1925, – С. 16.
26. ДАДО. – Ф. Р-1512, оп. 1, спр. 3, арк. 295.
27. Там само.
28. Цимбал П. З досвіду українізації сельшколи // Радянська школа. – 1926. – № 6. – С. 72 – 76.
29. Богінська І. Педагогічні кадри Донбасу і політика українізації 1920 -30-ті роки: Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / ДонНУ. – Донецьк, 2000.
30. Там само.

Рукопис до редакції надійшов 8.12.2008 р.

УДК 94(477):314.745.4

Н.Ф.Шипік

(Маріупольський державний гуманітарний університет)

ФРОНТОВИКИ ТА ІНВАЛІДИ ВІЙНИ У СОЦІАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ СТАЛІНСЬКОЇ ОБЛАСТІ В ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ

У контексті вивчення регіональної історії, її карколомних віх, до яких безсумнівно відноситься повоєнне десятиріччя, особливий інтерес викликає питання про роль і місце фронтників, зокрема інвалідів війни, у повоєнному суспільстві регіону. Фронтників і інвалідів війни об'єднувала воєнна доля, необхідність адаптації до мирного життя, намагання зайняти свою ланку у повоєнному суспільстві. Тогочасна громадська свідомість виокремлювала перших, як переможців у війні, других – як жертв війни. У будь-якому випадку, вони належать до «соціумів, породжених війною» [1]. Державна влада сприймала їх об'єктами цілеспрямованої політики. Вказане дає підстави для виділення фронтників, зокрема інвалідів війни, у об'єкт окремого історичного дослідження.

У науковій вітчизняній літературі радянського періоду фронтникам приділяли побіжну увагу при вивченні історії обласної партійної організації, історії робітничого класу Донбасу. Відповідно до тематики досліджень вказувалося на значну їх роль у зростанні партійної організації області, у поповненні робітничого класу Донбасу. Наводилися окремі приклади, як-то «775 демобілізованих за 1 квартал 1946 р. влилися на комбінат ім. Ілліча» [2], яким судилося стати класичними, оскільки кочували з однієї публікації в іншу протягом усього наступного часу. Щоправда, в 1970 р. з'явилася спеціальне

дослідження, присвячене вивченню ролі демобілізованих у вирішенні проблеми нестачі кадрів у повоєнному СРСР. Автор статті – В.Н.Донченко – вказав чисельність демобілізованих, які прибули до Сталінської області на серпень 1946 р. – 105 246 осіб, проте зазначена кількість не була остаточною, адже демобілізація тривала до 1948 р. Сталінська область була названа автором в числі 7 інших в СРСР (Горьківська, Дніпропетровська, Калінінська, Київська, Курська, Одеська, Сталінська) з максимальною кількістю прибулих демобілізованих. Наявні дані не дозволили виявити питому вагу останніх у загальній чисельності нових кадрових поповнень у народному господарстві. Проте, співставляючи етапи демобілізації з кількістю нових кадрів у народному господарстві, він робить висновок про важливу роль демобілізованих у вирішенні кадрових проблем [3]. Сучасні дослідники змінили кут зору – стали звертати увагу на проблеми адаптації фронтовиків до мирного життя, в тому числі і психологічної, особливості працевлаштування, побутові аспекти, формування критичного мислення. Врешті-решт фронтовики стали сприйматися науковцями окремим об'єктом дослідження, самостійним соціумом повоєнного суспільства. Саме в такому ключі розглядає радянських фронтовиків російська дослідниця О.Ю.Зубкова [4]. Серед наукових праць сучасного періоду виділяється стаття іноземної дослідниці Беате Фізелер, предметом вивчення якої є доля найменш захищеної групи фронтовиків – інвалідів Великої Вітчизняної війни в Радянському Союзі повоєнних часів. Вона привернула увагу до існування неабиякого розходження між офіційно поширеною інформацією про становище інвалідів та численними прикладами джерельної бази [5]. У сучасних узагальнюючих працях вітчизняні історики наводять загальну чисельність фронтовиків в Україні на 1948 р., які поповнили трудові колективи республіки, вказують на труднощі повоєнного часу [6]. Багато питань, у тому числі й регіональний аспект, залишаються невивченими, що й зумовило вибір даної теми.

Метою даної статті є визначення ролі фронтовиків у повоєнному зростанні чисельності населення області, вивчення матеріально-побутового, виробничого облаштування, особливостей соціального статусу фронтовиків в цілому та інвалідів війни зокрема.

Джерельну базу дослідження становлять довідки та інформації воєнного відділу Сталінського обкому КП(б)У, доповідні записки обласного, міських, районних комітетів партії з питань працевлаштування, матеріально-побутового забезпечення демобілізованих воїнів та інвалідів війни, політичної роботи серед демобілізованих, листування обкому КП(б)У з вищими партійними органами та наркоматами про господарське влаштування сімей фронтовиків. Вказані документи зберігаються у держархіві Донецької області.

До 1948 р. на територію України прибуло 2,2 млн. демобілізованих, з них 154 357 осіб або 7 % (станом на 1 січня 1948 р.) – до Сталінської області [7]. Масова демобілізація воїнів Червоної армії тривала майже 3 роки і розгорталася в кілька черг. Звільнення з армії першої черги – тринадцяти старших вікових груп – було передбачено законом «Про демобілізацію...», прийнятим Верховною Радою СРСР 22 червня 1945 р. Вона була завершена у вересні

1945 р. [8]. Як наслідок, у жовтні 1945 р. в Сталінській області було зареєстровано 20 791 демобілізованих [9]. У вересні 1945 р. почалася друга хвиля демобілізації з армії – ще десять вікових груп. Третя черга проходила в травні – вересні 1946 р. На серпень 1946 р. було зафіксовано 105 246 осіб [10]. Після цього відбувалося звільнення з армії всіх інших вікових груп. Масштаби демобілізації на різних етапах її проведення були різними. Якщо протягом другої половини 1945 р. і всього 1946 р. до Сталінської області було прийнято на облік 123 647 осіб, то наступного року прибуло лише 30 710 осіб [11].

За 3 роки, коли тривала демобілізація (з 1945 до 1947 включно), сумарний загальний приріст населення Сталінської області склав 734 600 осіб. Отже, демобілізовані становили близько 21,1 % від загального приросту населення області. Водночас міграційний приріст складав приблизно 659 тис. осіб. Відповідно на демобілізованих припадало 23,4 % сумарного міграційного приросту [12].

Таблиця 1
Чисельність демобілізованих по містах і районах Сталінської області
на 1947-1948 рр. [13]

№ п/п	Назва міста, району	Дата, рік	Осіб	№ п/п	Назва міста, району	Дата, рік	Осіб
1.	Сталіне	01.12.1947	19360	14.	Макіївський	01.05.1947	9866
2.	Артемівськ	01.02.1947	3227	15.	Харцизький	01.05.1947	3770
3.	Дебальцеве	01.04.1947	1178	16.	Волноваський	01.06.1947	2213
4.	Слов'янськ	01.05.1947	4300	17.	Першотравневий	18.07.1947	918
5.	Маріуполь	01.07.1947	7770	18.	Авдіївський	20.07.1947	2836
6.	Костянтинівка	25.07.1947	4543	19.	Дружківський	20.07.1947	1825
7.	Дружківка	?12.1948	1882	20.	Красноармійський	20.07.1947	4721
8.	Олександрівський	01.03.1947	874	21.	Чистяківський	20.07.1947	2360
9.	Краснолиманський	?03.1947	4097	22.	Великоновосілівський	20.07.1947	1878
10.	Дзержинський	01.04.1947	3176	23.	Тельманівський	23.07.1947	1198
11.	Ямський	01.04.1947	965	24.	Волюдарський	01.08.1947	1315
12.	Артемівський	01.05.1947	1835	25.	Катиківський	01.08.1947	1995
13.	Краматорський	01.05.1947	5747	26.	Слов'янський	07.12.1948	3874

*Автором виявлено дані не по всіх містах і районах Сталінської області.

Як видно з таблиці 1, за чисельністю демобілізованих міста й райони розташувалися в такому порядку: Сталіне, Макіївський район, Маріуполь, Краматорський, Красноармійський райони, Костянтинівка, Слов'янськ, Краснолиманський район.

З усієї кількості демобілізованих 89 % склали воїни рядового і старшинського складу та 11% – офіцери. Крім того, серед демобілізованих було 60 Героїв Радянського Союзу.

Демобілізовані отримали місяць відпустки, армійську пайку і почали влаштовуватися вдома. Житлом у регіоні було охоплено лише 13-15 % від їх

загальної чисельності [14]. Добре, що більшість з них були мешканцями регіону. Не всіх удома чекали радісні зустрічі. Дехто не знайшов своїх сімей. Списки для розшуку сімей, зв'язок з якими було втрачено під час війни, військовослужбовці направляли в управління з обліку втрат [15]. Частина квартир демобілізованих була зайнята іншими людьми. Ще частина – просто зруйнована. Влаштувалися, хто – як: у рідних, у квартирах підприємств, власних будинках, знімали квартири у приватному секторі. Найгостріше житлове питання стояло в містах. Усі вільні квартири заселяли тільки за постановою міськвиконкомів або за особистим дозволом голови міськвиконкому, житлові фонди підприємств – за розпорядженням керівників відповідних підприємств. Від демобілізованих м. Макіївка в 1946 р. надійшло понад 50 скарг про невиділення квартир, 1947 р. в м. Сталіно було зафіксовано 289 аналогічних скарг, у той самий час у Слов'янську не було забезпечено квартирами 76 демобілізованих. Скарги вирішувалися по-різному. Нерідко їх з виконкому пересилали на місце роботи демобілізованого, не контролюючи її виконання і вважаючи задоволеною, закривали. У сільських районах з житлом було трохи легше. З Артемівського району доповідали, що з 35 таких, що потребували житла, 32 забезпечено квартирами. У 1948 р. з Харцизького району інформували про повне забезпечення квартирами демобілізованих [16].

Для багатьох демобілізованих житлове питання поруч з матеріальним забезпеченням перебувало серед головних, що підтверджується скаргами і заявами. В умовах дефіциту товарів за державними цінами та дорожнечію на ринках вони ще довго носили військову форму. Їм надавали певну допомогу у придбанні промислових товарів, але не всім і недостатньо. Так, у звіті станом на 1 січня 1947 р. доповідали про виділення для демобілізованих Сталінської області промтоварів лише для 70 тис. осіб. Вона складалася з понад 75 тис. одиниць одягу, 42 тис. пар взуття, близько 242 тис. м мануфактури або в середньому на кожного по 3,5 м і майже 2 млн. крб. грошової допомоги [17].

Серед чисельної армії демобілізованих кращим матеріально-побутовим влаштуванням виділялися офіцери. На 7 жовтня 1947 р. по Сталінській області лише 98 осіб з них не мали своєї квартири [18]. До того ж існували певні пільги у забезпеченні продовольчими і промисловими товарами. Для обслуговування сімей офіцерського складу, сімей загиблих офіцерів і офіцерів-інвалідів у 1944 р. в містах Сталіне і Артемівськ були відкриті відділення воснторгу з філіалами в Маріуполі, Слов'яногірську, Красному Лимані [19]. На початку 1946 р. заступник командуючого військами Харківського воєнного округу пропонував секретарю Сталінського обкому партії відкрити в Сталіно і Артемівську спеціалізовані магазини та їдальні для офіцерів-інвалідів, офіцерські універмаги та майстерні побутового обслуговування [20].

Особливим становищем відрізнялись ті офіцери, які прослужили в армії понад 25 років, та вищий офіцерський склад. У відповідності до постанови ДКО від 23 квітня 1944 р. та РНК від 21 червня 1945 р. виконкоми місцевого рівня мали виділяти їм земельні ділянки: генералам розміром від 0,75 до 1,25 га, старшим офіцерам – від 0,5 до 0,75 га. В обов'язок виконкомів входило також надання їм необхідних будівельних матеріалів з оплатою їх вартості за

державними цінами з виплатою протягом 10 років [21]. Таким чином, офіцери старшого складу, що прослужили в армії 25 років і більше, користувалися певними пільгами в індивідуальному будівництві. Але таких було небагато. Наприклад, у Сталінській області їх налічувалося лише 63 особи, серед яких були 15 полковників, 24 підполковники, 24 майори [22].

Більшість демобілізованих фронтовиків майже відразу після повернення влаштувалися на роботу. Партійні і радянські керівники покладали надії на особливу роль демобілізованих у поповненні армії робітників. Для колишніх воїнів працевлаштування повинно було стати трудовим фронтом. У відповідності з постановою ЦК КП(б)У від 20 червня 1947 р. «Про стан працевлаштування демобілізованих воїнів Радянської Армії» облік та збором відомостей про демобілізованих, їх працевлаштуванням займалися, з одного боку, военкомати, з іншого – військові відділи при обласних, міських, районних комітетах партії. До жовтня 1946 р. значну частину роботи в справі налагодження персонального обліку та працевлаштуванні демобілізованих виконували відділи розподілу робочої сили. Їхня діяльність сприяла тому, що працевлаштування демобілізованих 1-ї, 2-ї та частково 3-ї черг проходило організовано. Непрацюючих демобілізованих викликали до райкомів, міськкомів, виконкомів, з ними проводилися співбесіди в індивідуальному порядку, уживалися заходи з метою прискорення працевлаштування. Після ліквідації відділу, на думку партійних керівників, працевлаштування відбувалося довільно [23].

Проте, питома вага працевлаштованих демобілізованих воїнів радянської армії в Донбасі була високою. Перевіркою станом на 1 січня 1947 р. в області було зафіксовано 120 908 осіб, які мали роботу, (97,8 % від всього загалу демобілізованих). При цьому більшість були зайняті у промисловості – 48 %, сільському господарстві – 25 %, на транспорті – 7 %, у радянських адміністративних органах – 4 %, партійних, комсомольських органах – 1 %, в організаціях науки та культури – 2 %, без вказаного місця роботи – 11%, здобували освіту у навчальних закладах та на курсах – 2 % [24]. Видно, що небагато з колишніх фронтовиків скористалися своїм привілейованим становищем, щоб вступити до ВНЗ або пройти курси виробничого навчання на підприємствах, шахтах, заводах, де створювалася мережа виробничого навчання і готували кваліфікованих майстрів (десятників), машиністів врубмашин, електровозів, слюсарів, токарів, рахункових конторських працівників. Відомо, що в повоєнний час колишні демобілізовані могли вступити до навчальних закладів без складання іспитів, на курси вони теж приймалися в першу чергу. Проте, такими правами легше було скористатися тим, хто не був обтяжений сім'єю. Сімейні більше думали про хліб насущний – як забезпечити родину.

Особливу увагу контролюючі органи приділяли категорії непрацевлаштованих. Серед них були ті, хто ще знаходився у відпустці і не встиг влаштуватися; ті, хто не міг працювати за станом здоров'я (інваліди). Серед них і офіцери – «двадцятип'ятирічники», що отримували досить високу пенсію і матеріальне становище яких дозволяло деякий час не працювати, а

займатися влаштуванням побутових справ, будівництвом житла тощо [25]. До непрацевлаштованих відносили і тих, хто працював приватним порядком. Так, Б.В.Константинов, за фахом слюсар, шофер заробляв приватно – брав підряди на установку сантехніки. Або Позовський – швець, приватно займався лагодженням взуття [26].

Наступною подібною перевіркою було змінено акценти у формулюванні питань про працевлаштування. Станом на 1 серпня 1947 р. працевлаштування складало 99,6 % демобілізованих. З них 54 % працювало в промисловості, 27 % – у сільському господарстві, місце влаштування 8 % не вказано та 11 % працювало на керівних посадах. Останній показник дорівнює кількості офіцерів серед демобілізованих [27]. Дійсно, у деяких документах можна зустріти інформацію про те, що демобілізовані офіцерського складу влаштовувалися, головним чином, на керівні посади відповідно до досвіду та навичок, здобутих на війні. Зі всієї кількості офіцерів лише 334 особи влаштовувалися на роботу з оплатою, нижчою, ніж мали до війни [28]. Такі приклади сприймалися як недопрацювання місцевих органів. У Краснолиманському районі лейтенанта Бондаренка було влаштовано конюхом, у Костянтинівці офіцера, комуніста Тимохіна, який до того ж закінчив курси скляного технікуму, влаштовано продавцем у магазині [29]. Вказані випадки партійні органи доручали виправляти якнайшвидше.

Міські та районні партійні органи проводили роботу щодо залучення колишніх фронтовиків до активного суспільно-політичного та виробничого життя. Багатьом з них доручали роботу позаштатних лекторів і пропагандистів при міських та районних виконкомах, керівників агітколективів, залучали до роботи в профспілкових організаціях (головами та членами завкомів), суспільних організаціях. Значна частина демобілізованих зайняла авангардні позиції на підприємствах [30].

Кожен п'ятий демобілізований був комуністом або кандидатом у члени ВКП(б). Тому багато з них обиралися секретарями первинних партійних осередків. У Центрально-міському районі, Макіївки за ініціативи парторганізацій підприємств та установ секретарями до 33 партійних організацій району (всього в районі 52 організації) було обрано демобілізованих бійців та офіцерів, 23 особи стали заступниками секретарів. Загалом у Макіївці 85 демобілізованих комуністів було обрано секретарями первинних партійних організацій, у Чистякові – 35, Селідівському районі – 37, Харцизькому – 66 тощо [31].

Демобілізовані широко залучалися до підготовки виборів у Верховну Раду. Агітаторами в Макіївці працювали 1435 осіб, у Красноармійському районі – 1286, Чистякові – 375, Селідівському – 290, Будионівському – 238 осіб [32]. Були серед них і обрані до Верховної Ради СРСР і УРСР. Наприклад, врубмашиніст Ференчук – депутат Верховної Ради СРСР; Запорожець – депутат Верховної Ради УРСР, демобілізовані офіцери Севаст'янов (зав. Кіровським райвідділом охорони здоров'я м. Сталіно) та Судейко – голова Горлівського міськвиконкому також були обрані депутатами Верховної Ради УРСР [33].

Крізь державну політику щодо фронтовиків простежується намагання надати їм організуючу роль на виробництві, у суспільно-політичному житті. Така політика була пов'язана, з одного боку, з оцінкою ролі фронтовиків у війні, з виявом лояльності до тих, хто показав в екстремальних умовах стійкість та вірність режиму. З іншого боку, підґрунтям для неї був високий авторитет фронтовиків серед народу – вони повернулися додому переможцями. Кінцевою метою було використання авторитету фронтовиків для підвищення престижу керівних органів, для підсилення поріділого за роки війни партійного пласту.

Колосальний життєвий досвід демобілізованих і вміння діяти відповідно до ситуації стали в нагоді в мирному житті. Так, колишній командир дивізійної розвідки, І.Ф.Костюченко (с. Добропілля Добропільського району), використав свої навички розвідника під час повоєнного голоду. Щоб прогодувати свою сім'ю, він їздив до Західної України, привозив тютюн, щоб поміняти на їжу або продати [34]. Однак прояви самостійного мислення для тих фронтовиків, які перебували на посаді, були небезпечними. Дехто з них, будучи головою колгоспу, під час того ж голоду, намагався залишки зерна використати для потреб колгоспників [35]. Вони були засуджені поруч з іншими «свободомислячими» головами колгоспів. Таким чином, ні колишні заслуги, ні керівні посади не врятували їх від репресій.

Колішні фронтовики були частиною повоєнного суспільства. Їх об'єднувало минуле, до певної міри сучасні проблеми, пов'язані з переходом до мирного життя, як економічні, так і психологічні. Їм було чим поділитися один з одним. Вони тягнулися до спілкування. Ще в травні 1945 р. були висунуті пропозиції створення суспільних організацій фронтовиків, щоб надати можливість «зберегти зв'язок між ними через громадську організацію» [36]. Проте консолідація ветеранів війни напевно не збігалася з планами радянського керівництва. Лише в 1956 р. було створено Радянський комітет ветеранів війни (РКВВ), який очолив маршал А.М. Василевський. А наступного року його секції були сформовані в ряді міст України як самостійні ветеранські структури, що об'єднали фронтовиків [37].

До колишніх фронтовиків належали не тільки воїни, що повернулися в Донбас під час масової демобілізації у повоєнні роки. Протягом всієї війни тривала демобілізація важкопоранених і калік. Лише в Сталінській області на 1 жовтня 1946 р. було зареєстровано 42 849 інвалідів [38]. Суворі правила інвалідності не дозволили включити до цієї категорії всіх скалічених війною. Згідно з класифікацією, до першої групи можна було віднести осіб, котрі повністю втратили працездатність і потребували постійного догляду. До другої групи – тих, хто визнавався непрацездатним, проте не потребував сторонньої допомоги. І нарешті, до третьої групи зараховували осіб, які лише частково втратили працездатність і потребували значного полегшення умов праці [39]. В 1946 р. до першої групи було віднесено 909 осіб, до другої – 18,4 тис., до третьої – 23,5 тис. осіб [40]. Належність до кожної групи визначали лікарсько-трудова експертні комісії (далі – ЛТЕК).

Кількість інвалідів по групах постійно змінювалася, що визначалося як станом здоров'я інвалідів, так і певним тиском, який чинився з боку керівних

органів на діяльність ЛТЕКів. Такий тиск можна пояснити великою кількістю інвалідів та відсутністю вільних фінансів у державі. ЛТЕКи були звинувачені у завищенні кількості інвалідів другої групи. Партійними органами була проведена з ними «виховна» робота. Згодом доповідали, «що внаслідок ужитих Сталінським Обкомом партії заходів щодо виправлення помилок, які було допущено ЛТЕКама, відсоток інвалідів другої групи в області знижено» [41]. Кількість інвалідів другої групи з жовтня 1946 р. по серпень 1947 р. зменшилася на 5,5 тис. осіб. Кількість всіх інвалідів зменшилася на 1,5 тис. осіб [42]. Зважаючи на особливості охопленого перевіркою періоду, цілком імовірно, що зменшення цієї категорії населення відбувалося не тільки через вказані вище причини.

Матеріальне становище інвалідів було досить важким. Пенсію отримували 81 % інвалідів Сталінської області [43]. Її розмір залежав від групи інвалідності, військового звання, від того, чи працювала людина до війни. Найнижчими вони були в інвалідів третьої групи (яких було найбільше) та злидарськими називали самі інваліди пенсії тих, хто не встиг до війни попрацювати – «не вистачало навіть на те, щоб викупити картковий пайок» [44]. З 1 січня по 15 травня 1947 р. для 33,5 тис інвалідів Сталінської області було видано пенсій на суму понад 27 млн. крб. Якщо знехтувати тим фактом, що пенсії були різними, то можна підрахувати, що на кожного інваліда виділили в середньому по 807 крб. за 4,5 місяці. Тобто на кожного інваліда на місяць припадало по 200 крб. [45]. Такої суми було явно недостатньо, щоб прогодуватися самому, а тим більше для утримання сім'ї.

Відомо, що підприємства, установи, колгоспи та радгоспи надавали інвалідам матеріальну допомогу продовольчими та промисловими товарами, видавали одноразову грошову допомогу. Завдяки організованій у 1947 р. воєнним відділом Сталінського обкому перевірці матеріального становища інвалідів війни, ми можемо дізнатися про обсяги допомоги. Протягом першого півріччя було видано 1,8 млн. крб. одноразової грошової допомоги, 69,6 т продуктів харчування (м'ясо, жири, борошно, зерно, крупа тощо), 45 т овочів, 45,5 т картоплі, 3820 кг цукру або меду, 51 корову або телицю, 158 поросят, 28230 м мануфактури, 8766 предметів одягу, 10356 пар взуття, 12,7 тис. т вугілля, 952 кубометрів дров. Було збудовано 189 житлових будинків, надано 590 квартир, відремонтовано 551 квартиру. До того ж, було розподілено 2226 платних речових американських подарунків [46]. Стосовно кожного інваліда допомога продуктами в середньому могла би складати по одному кілограму різних овочів і картоплі, по 100 г цукру або меду, по 1,7 кг інших продуктів. Лише кожний п'ятий міг би отримати предмет одягу, кожен четвертий пару взуття, кожен дев'ятнадцятий – американський подарунок. Але матеріальна допомога надавалася нерівномірно, з урахуванням можливостей того чи іншого підприємства або установи. Так, Єнакіївським металургійним заводом протягом січня – жовтня 1947 р. для 475 інвалідів війни було видано понад 4 тис. м мануфактури, 452 пари взуття, 490 предметів одягу та 31,6 тис. крб. У середньому на інваліда це складає по 8,5 м мануфактури, майже на кожного – пару взуття, предмет одягу та 66,6 крб. Крім того, було виділено 22

безкоштовні путівки на курортне лікування. Така допомога перевіряючими була кваліфікована як «елика допомога» [47]. На деяких підприємствах було виявлено несистематичність і вибірковість допомоги – «опомога надавалася лише тоді, коли сім'ї їм набридають» [48]. Залишається тільки здогадуватися, якою вона була в сільських районах, зокрема від курдоспів та радгоспів.

Наслідком «схоохплюючої» урботи про інвалідів став той факт, що станом на середину травня 1947 р. кожен третій (14 906 осіб) був визнаний таким, що гостро потребує допомоги. Серед них 7 139 осіб або половина гостро потребували продуктів харчування [49]. Дослідник багатьох аспектів голоду 1947 р. у Донбасі О.І Задніпровський справедливо називав інвалідів війни серед категорій, які найбільше постраждали від голоду [50].

Відчутну роль у житті інвалідів відігравали відділи соціального забезпечення (далі - соцзабези) при виконкомах рад депутатів трудящих різних рівнів. Через них призначалися пенсії, за їх допомогою часто влаштовувалися інваліди на роботу. Сам процес працевлаштування відбувався через направлення інваліда з листом, що містив прохання надати роботу на одне з підприємств або установ. По можливості такі прохання задовольняли. При цьому найчастіше інваліди мусили погоджуватися на будь-яку роботу, що могли подужати. Рівень працевлаштування був досить високим. Станом на жовтень 1946 р. працювало 85 % усіх інвалідів. Кооперація інвалідів покладену на неї функцію працевлаштування в перші повоєнні роки виконувала незадовільно. Так, у середині 1947 р. в її артілях працювало всього 554 інваліди війни. Професійне навчання теж проходило зі скрипом. У першій половині 1947 р. закінчили навчання лише 1,4 тис. осіб. З них тільки 190 отримали освіту в учбових закладах. Інші були охоплені виробничим навчанням. Серед них бухгалтери, плановики, шофери, кравці, шевці, годинникарі тощо [51].

Зі всієї кількості інвалідів війни майже 23 % (9 473 особи) складали люди, яких війна скалічила найбільше. Серед них 138 осіб повернулося додому безногими, 26 осіб – безрукими, 1850 осіб – без однієї ноги, 3680 осіб – без однієї руки, 221 особа повернулася сліпими на обидва ока, 908 осіб – сліпими на одне око, 2650 осіб були хворими на туберкульоз [52].

Їх працевлаштування відбувалося найпроблемніше. Більшості з них довелося змінити профіль роботи, відмовитися від активної життєвої позиції. Мабуть, не завжди отримана робота відповідала усвідомленню себе в цьому житті. Треба сказати, що відсоток працевлаштованих серед цих людей досить високий – 75 %. Але названий відсоток нівелює особливості кожної групи, нагадуючи середню температуру по госпіталю, що в цілому була нормальною. Частка працевлаштованих у кожній групі була різною. Так, сліпі на обидва ока були працевлаштовані на 8,6 %, сліпі на одне око – на 85,6 %, безногі – на 23,9 %, безрукі – на 15,4 %, інваліди без однієї руки – на 81,8 %, без однієї ноги – на 76,7 %, туберкульозники – на 69,5 % [53].

Таке становище визначалося передусім станом здоров'я самих інвалідів. Дехто з них, навіть пройшовши курс лікування в госпіталах, був визнаний комісією ЛТЕК непридатним для роботи. Головною перешкодою в справі їх працевлаштування документи того часу називають слабку забезпеченість

протезами [54]. Але це не зовсім так. В області для потреби інвалідів працювали Сталінський протезний завод, Маріупольська, Артемівська, Краматорська протезні майстерні та Сталінський протезно-ортопедичний шпиталь [55]. За півріччя 1947 р. було протезовано 2673 інваліди війни. Проте якість протезів була недостатньою. Про це певною мірою свідчить той факт, що серед потребуючих протезування 1,3 тис. інвалідів (95 %) потребувало повторного протезування [56]. Самі інваліди часто згадують, що «...перед випискою їх намагалися поставити на протези. Це були страждання великі – протези нікуди не годилися» [57]. Розгортали і випуск протезних колясок. Одну з таких колясок – «огореток» ахта ім. Ворошилова купила підшефному інваліду 1 групи – Черкашину [58]. В 1947 р. переважна більшість безногих інвалідів, а саме 85 осіб потребувала подібних колясок [59].

Про характер роботи визнаних придатними для роботи свідчать окремі приклади. Мешканець Чистяківського району, інвалід 1 групи, безногий, працював продавцем ларька в артлі «Червоний кондитер». У тому ж районі, інвалід 1 групи, безнога жінка, працювала касиром у промтоварному магазині. Жінки-інваліди – взагалі окрема тема. Найчастіше вони залишалися самотніми. У цієї жінки були дуже уважні шефи – трест «Чистяковантрацит». Шефи переселили її в облаштовану квартиру в центрі м. Чистякове, подарували ліжко, стільці, стіл, гардероб, постільну білизну [60], тобто забезпечили певним рівнем побуту, необхідним для будь-якої людини, а що вже казати про інваліда. Зрозуміло, що проста фізична праця, яка не потребувала додаткової підготовки, мало підходила для цих людей. Тому частина з них у перші повоєнні роки оволодівала новим фахом. Так, мешканець Дебальцівського району, інвалід 1 групи, безногий, працював учнем у годинникаря. Мешканка того ж району, інвалід 1 групи, безнога, навчалася у кравця вдома [61].

У 1947 р. підприємствами, колгоспами та радгоспами Сталінської області здійснювалося шефство лише над 489 інвалідами 1-ї групи [62]. Багатьом з них були зведені будинки, видано корів, телиць, поросят, птицю, надавалася допомога продуктами харчування та промтоварами. Так, інваліду 1-ї групи, сліпому, офіцеру Л.Ф.Писаному авторембаза Артемівського району купила за 5 тис. крб. баян, повністю забезпечила одягом і взуттям. Але він потребував меблів першої необхідності – столу, табурета, ліжка. З цього видно, що навіть заходи шефської допомоги не знімали питання потреби у найнеобхіднішому. А були і такі інваліди, про кого шефи просто забували. «Спочатку вони допомагали, а пізніше забули», – скаржився мешканець м. Єнакієве, Реутов, інвалід 1-ї групи, сліпий, на утриманні якого було троє дітей шкільного віку. Шефи – Єнакіївській металургійній завод не підвозили оплачене вугілля [63].

У 1948 р. окремі райони Сталінської області відзвітували про повне охоплення шефською допомогою інвалідів війни з важкими формами інвалідності. Перевіркою допомоги цієї групи інвалідів у Дзержинському районі в серпні 1948 р. було відмічено позитивно шефську допомогу всіх підприємств району. Трестом Дзержинськвугілля офіцеру Репіну, інваліду війни 1 групи, в 1948 р. було куплено корову, радіоприймач, проведено телефон, надавалася систематична грошова допомога, підвезено вугілля,

куплено овочі. Шахтою ім. Дзержинського інваліду 1-ї групи, Расадникову було куплено баян за 2,7 тис. крб., радіоприймач, надано грошову допомогу – 1 155 крб, збудовано дім на суму 20 тис. крб. [64]. Отже, поступово допомога ставала різноманітнішою і охоплювала більшу кількість інвалідів зазначеної категорії.

Таким чином, у Донбасі, як і в інших регіонах України, соціально-побутове влаштування та інтегрування фронтовиків та інвалідів війни у повоєнне суспільство, відбувалося по-різному. Певною мірою це зумовлювалося належністю до конкретної категорії. Деяко кращим соціально-побутовим становищем виділялися офіцери. Про це певною мірою свідчить рівень забезпечення житлом, існування спеціалізованих магазинів та їдалень, пільгові умови індивідуального будівництва. Рядові фронтовики теж мали певні пріоритетні права – на отримання квартири, на вступ до ВНЗ. Між тим реалізувати їх довелося далеко не всім. Найбільш незахищеною категорією демобілізованих були інваліди. Стабільна державна пенсія у рядових інвалідів була надто низькою. Очевидно, розуміючи її реальний рівень, органи влади, з одного боку, спонукали свої структури займатися працевлаштуванням, зобов'язували підприємства приймати їх на роботу. Причому, цілком зрозуміло, що найчастіше вони займали низькооплачувані вакансії. З іншого боку, частину турботи про інвалідів працюючих і, в першу чергу, непрацюючих, намагалися перекласти на виробничі підприємства, суспільні організації тощо. Продовольча криза 1947 р. поставила цю категорію в один ряд з найбільш постраждалими, висвітливши таким чином ефективність державної допомоги. Ступінь вдячності колишнім фронтовикам, ставлення до потребуючих допомоги, були і залишаються своєрідним барометром морального стану суспільства. Перспектива подальшого вивчення проблеми пов'язана із розширенням кола джерел, зокрема залученням документів военкоматів, матеріалів відділів соціального забезпечення, нарагивних джерел. Спеціальної уваги вимагають проблеми уточнення кількості демобілізованих і інвалідів по всіх містах і районах області, ґрунтовний аналіз державної політики щодо них.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена проблеме интеграции фронтовиков и инвалидов войны в послевоенное общество. На основе документов военного отдела Сталинского обкома КП(б)У, докладных записок, переписки обкома партии с высшими партийными органами, которые хранятся в госархиве Донецкой области, показано, что их обустройство в мирной жизни происходило по-разному, в зависимости от принадлежности к конкретной категории. Несколько лучшим было положение офицеров, в наихудшем состоянии оказались инвалиды.

SUMMARY

This article is devoted to the issue of integration of frontline soldiers and war invalids in the post-war society. On the basis of the Military Department of Stalin obkom CP(b)U, report notes, correspondence obkom party with the top party bodies, which are stored in the state archive of Donetsk region, shows that their settling in a peaceful life happened in different ways, depending on the membership of a

particular category. Some of the best was an officer in the most deplorable state have been disabled.

Примітки:

1. Зубкова Е.Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945 – 1953. – М.: РОСПЭН, 1999. – 229 с.
2. История рабочих Донбасса. В 2-х т. т.2 Рабочие Донбасса в период завершения строительства социализма и постепенного перехода к коммунизму / Ред.кол. Ю.А. Курносков, Л.А. Шевченко, А.В. Лихолат и др. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 88.
3. Донченко В.Н. Демобилизация советской армии и решение проблемы кадров в первые послевоенные годы // История СССР. – 1970. – № 3. – С.97–102.
4. Зубкова Е.Ю. Вказ. праця.
5. Физелер Б. «Нищие победители»: инвалиды Великой Отечественной войны в Советском Союзе // Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре. – № 40-41 (2-3 / 2005).
6. Україна: друга половина ХХ століття. Нариси історії. Навч. посібн. – К.: Либідь, 1997. – 349 с.
7. Україна: друга половина ХХ століття. – С.119; Державний архів Донецької області (ДАДО), ф.326, оп.7, спр.409, арк.4.
8. Донченко В.Н. Вказ. праця. – С.97.
9. ДАДО, ф.326, оп.2, спр.865, арк.97.
10. Донченко В.Н. Вказ. праця. – С. 97.
11. ДАДО, ф.326, оп.7, спр.409, арк.4.
12. Підраховано за: Шипік Н.Ф. Соціально-демографічні процеси в Донбасі у 1943-1955 рр: Дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2005. – Додаток А. Таблиця 2, 3.
13. Складено за: ДАДО, Ф.326, оп.4, спр.1141, арк. 20 – 133.
14. Підраховано за: ДАДО, ф.326, оп.4, спр.1142, арк.102, 106; Державний архів Луганської області (ДАЛО), ф.П. - 179, оп.3, спр.789, арк.150, 151.
15. ДАДО, ф.326, оп.7, спр.410, арк.39.
16. Там само, оп.4, спр.1142, арк.9; спр.1141, арк.38, 7; спр.1142, арк.8, 28; оп.7, спр.409, арк.61.
17. Там само, оп.4, спр.1142, арк.4.
18. Там само, спр.1140, арк.40.
19. Там само, спр.534, арк.11.
20. Там само.
21. Там само, оп.7, спр.410, арк.45.
22. Там само, оп.4, спр.1140, арк.38.
23. Там само, спр.1141, арк.3, 4.
24. Там само, спр.1142, арк.2, 3.
25. Там само, спр.1142, арк.103;
26. Там само, спр.1141, арк.16.
27. Там само, спр.1142, арк.102.
28. Там само, спр.1140, арк.40.
29. Там само, спр.1142, арк.104.
30. Там само, арк.105.
31. Там само, арк.105, 11.
32. Там само, арк.105.
33. Там само, арк.103.
34. Задніпровський О.І. Голод в історії України: короткий нарис (X – ХХ ст.). – Донецьк: Український Культурологічний центр, 1999. – С.74.
35. Куромія Г. Свобода і терор в Донбасі: Україно-російське прикордоння, 1870 – 1990рр. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2002. – С.433.
36. Зубкова Е.Ю. Вказ. праця. – С.37.
37. Корытний Ю. Сплотимся, борцы за мир! // Вечерний Донецк. – 2004. – № 23 (7887). – 13 февраля. – С.3.
38. ДАДО, ф.326, оп.4, спр.1140, арк.12,13.
39. Физелер Б. Вказ. праця. – С.23.
40. ДАДО, ф.326, оп.4, спр.1140, арк.12,13.
41. Там само, арк.13.
42. Там само, арк.12, 13.
43. Підраховано за: ДАДО, ф.326, оп.4, спр.1139, арк.74.
44. Кондратьев В. Парадокс фронтовой ностальгии // Московские новости. – 1987. – С.47.
45. Підраховано за: ДАДО, ф.326, оп.4, спр.1139, арк.74.
46. ДАДО, ф.326, оп.4, спр.1140, арк.17.
47. Там само, арк.46б.
48. Там само, арк.46и.
49. ДАДО, ф.326, оп.4, спр.1139, арк.65.
50. Задніпровський О.І. Вказ. праця. – С.25.
51. Підраховано за: ДАДО, ф.326, оп.4, спр.1140, арк.12, 13, 15, 16.
52. Складено за: ДАДО, ф.326, оп.4, спр.1140, арк.14.
53. Підраховано за: ДАДО, ф.326, оп.4, спр.1140, арк.14.
54. ДАДО, ф.326, оп.4, спр.1139, арк.71.
55. Там само, арк.155; спр.1140, арк.16.
56. Там само, спр.1140, арк.16.
57. Лазарев Л. В преддверии знаменательной даты // Знамя. – 2005. – №3. – С.12.
58. ДАДО, ф.326, оп.7, спр.410, арк.50.
59. Там само, оп.4, спр.1140, арк.16.
60. Там само, арк.61.
61. Там само.
62. Там само, арк.17.
63. Там само, спр.1139, арк.19.
64. Там само, оп.7, спр.410, арк.50.

Рукопис до редакції надійшов 30.11.2008 р.